
Podlasie i Dolne Łużyce – położenie i nazwa

Dookreślenie nazwy regionu oraz jego opis geograficzny, w tym ukazanie jego zasięgu terytorialnego, wydaje się bardzo proste, jednak analizując teksty źródłowe, literaturę, pamiętniki, mapy z okresu XIX i początku XX wieku, można stwierdzić, że w świadomości społecznej dany region zapisał się różnie. Podlasie postrzegano bardzo odmiennie, można to wiązać z sytuacją polityczną, rozbiorami Polski i podziałem terytorialnym kraju, można także wysnuć wiosek, że zależało to od tego, z czym danemu „aktorowi” – kreatorowi kojarzył się region. Dlatego niezwykle interesujące jest prześledzenie i porównanie, z jakim terenem poszczególne osoby identyfikowały omawiane regiony peryferyjne i jak na przestrzeni lat zmieniał się ich obszar w świadomości społecznej. W odniesieniu do Dolnych Łużyc zdania na temat pochodzenia nazwy i zasięgu terytorialnego były raczej zbliżone i nie budziły dużych wątpliwości.

Józef Pruszkowski, używający pseudonimu Podlasiak, w tekście opublikowanym na łamach „Gazety Warszawskiej” nazwę „Podlasie” wywodził od pradawnego położenia owego regionu „pod lasami”. Były to tereny Puszczy Zielonej, Białowieskiej, następnie przechodzące w puszcze poleskie, aż do lasów w okolicach Boćków i Niemirów¹. Zygmunt Gloger twierdził natomiast, iż nazwa „Podlasie” wiąże się z faktem przylegania owego regionu do Lachów, w związku z czym utworzono nazwę *pod Lachami*, czyli Podlasie. W *Geografii historycznej ziem dawnej Polski* w następujący sposób tłumaczył etymologię tej nazwy:

To przyleganie Podlasia całą jego długością do pogranicza wschodniego Lechitów, czyli Lachów, przemawia bardzo za tem, że nazwa Podlasia nie powstała od lasów, jak nazwa Polesia, ale od Lachów, przy granicy których ciągnęło się Podlasie. Było to zatem *pod-lasze*,

¹ [J. Pruszkowski] P.J.K. Podlasiak, *Podlasie Ruskie*, „Gazeta Warszawska” 1854, nr 242, s. 4.

wymawiane w gwarze miejscowego ludu, nieznanego brzmienia sz: „podlasie”. Nie wpływa z tego bynajmniej, aby krainę podlaską uważać jako nielechicką².

Wacław Świątkowski, zajmujący się regionem Podlasia, przejął tłumaczenie pochodzenia nazwy od Glogera: „[...] sąsiedzi nasi wschodni ziemie te nazywają Pod-lachią, Pod-lasze, Podlasie, jako pod panowaniem Lachów zostające. Nie las więc, jak chcą niektórzy, a Lach, jako pan i władca tych terenów, nadał im nazwę Podlasia”³.

Pod hasłem „Podlasie”, w tomie VIII *Słownika geograficznego królestwa polskiego i innych krajów słowiańskich*, w części „Granice i obszar” czytamy o przemianach tego terytorium. Podano, że najstarszą granicę Mazowsza, Litwy i Podlasia wytyczał akt graniczny z 1358 roku spisany między Kiejstutem litewskim i Ziemowitem mazowieckim, odnowiony w 1434 roku.

Dział ten ma wytykać kresy powiatu grodzieńskiego od strony Litwy a wiskiego i goniądzkiego (ze strony Mazowsza). Stanowiły je rzeki, których bieg, porównany z dzisiejszym, okazuje różnice. Granice te zaczynają się od Kamiennego brodu prosto na Rajgród, a od niego „przez rzekę Miętę”, to się znaczy jej korytem aż do Biebrzy, i tej korytem aż do „Targowiska” (dziś Targonie, które w 1413 r. leżały nad Śliną, dzielącą wedle aktu 1499 r. Mazowsze od Litwy). [...] Od Targowiska szła do „ujścia wielkiej strugi”, jej biegiem do źródeł „małej Suchoły” a posuwając się jej korytarzem aż do rzeki „Sprząśła” (Supraśl, dopływ Narwi, wpadający do niej pod Złotoryą), a tej korytem do „Popielowego siedliska”, od którego granice dochodzą do „Niewotyńca ujścia” (dziś Niewodnica pod Topielcem łącząca się z Narwią). Dla granicy północnej od zach. ściany w 1607 r. za punkt wyjścia wskazano słup murowany między Prostkami i Boguszami „na granicy podlaskiej” (około rz. Łyk i dzisiejszej granicy pruskiej). Zestawiwszy z tem zagarnięcie Węgrowa na stałe w 1444 r. przez Kazimierza Jagiellończyka, widzimy że w XVI w. granice Podlasia są bardzo na zachód wysunięte ku Mazowszu i Lubelskiemu⁴.

Zgodnie z wykazem skarbowym poborów z 1578 roku na terenie województwa podlaskiego znajdowały się miejscowości: bielsk, Narew, Knyszyn, Augustów, Kleszczele, Suraż, Tykocin, Goniądz, Rajgród (pow. Bielski), Drohiczyn, Mokobody, Węgrów, Mordy, Sokołów, Międzyzlesie, Ciechanowice, Siemiatycze, Wysokie (litewskie), Mielnik, Łosice (pow. drohicki i mielnicki)⁵. W *Słowniku* nie do końca sprecyzowano, kiedy i przez kogo zostało utworzone województwo podlaskie. Jedną z możliwości jest rok 1520 i osoba Zygmunta I Starego, co potwierdzają późniejsze dokumenty⁶.

Zygmunt Gloger w *Geografii historycznej ziem dawnej Polski* z 1900 roku w następujący sposób dookreślał region właściwego Podlasia:

² Z. Gloger, *Geografia historyczna ziem dawnej Polski*, Kraków 1900, s. 201. Zob. [też: L.S.] Korotyński, *Z życia cechowego w dawnych wiekach*, „Wisła. Miesięcznik Geograficzno-Etnograficzny” 1897, t. 11, z. 1, s. 230. W artykule pojawia się łacińskie słowo *Podlachiae*, tłumaczone na Podlasie.

³ W. Świątkowski, *Podlasie. Piąta wycieczka po kraju*, Warszawa 1929, s. 7.

⁴ *Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich*, t. 8, red. B. Chlebowski, W. Walewski, wg planu F. Sulimierskiego, Warszawa 1887, s. 411 i n.

⁵ Tamże, s. 412.

⁶ Tamże.

Właściwe, to jest pierwotne Podlasie było pasem ziemi, długim mil trzydzieści kilka, a szerokim kilka do kilkunastu, ciągnącym się z północy od ziemi pruskiej i jezior: Rajgrodzkiego i Necko (pod dzisiejszym Augustowem), w kierunku południowym aż pod Radzyń i Parczów. Na całej tej długości Podlasie stanowiło wschodnią ścianę Mazowsza i zarazem odgraniczało to Mazowsze od Rusi grodzieńskiej i brzeskiej. Aby się lepiej zorientować w rzeczywistych konturach granic Podlasia i dawnego województwa Podlaskiego z czasów Rzeczypospolitej (które na wszystkich mapach starych i nowych niedokładnie są oznaczone), należy sobie wyobrazić linię, poprowadzoną z Augustowa przez Rajgród, Knyszyn, Suraż, Brańsk, Drohiczyn, Międzyrzec do wsi Gęsi pod Parczewem, a linia ta stanowić będzie oś, przecinającą podłużnie sam środek wąskiej a długiej ziemi podlaskiej⁷.

W odniesieniu do sytuacji po trzecim rozbiore Polski podkreślał, że tereny właściwego Podlasia podzielono między cztery gubernie:

Gdy w Kongresówce roku 1815 utworzono ośm województw, a z tych jednemu nadano nazwę Podlaskiego, w skład tego weszła tylko część Podlasia, na lewym brzegu Buga leżąca, a obok niej włączono znaczne przestrzenie z Mazowsza, województwa Lubelskiego i Brzeskiego. Największa zaś część Podlasia odpadła od Litwy, a mianowicie do obwodu Białostockiego, a później do gubernii Grodzieńskiej. Tym sposobem w pojęciach ogółu pogmatwały się do reszty granice pierwotnego Podlasia, to jest województwa Podlaskiego z czasów Rzeczypospolitej z granicami nowego województwa Podlaskiego w Kongresówce, do którego tylko część dawnego województwa Podlaskiego została włączoną. Podlasie, to stare, pierwotne, znajduje się obecnie, po kawalku, aż w czterech guberniach. Najmniejsza jego część w gubernii Suwalskiej (Rajgród, Augustowo), nieco większa w Łomżyńskiej (powiat Mazowiecki), znacznie większa w gubernii Siedleckiej (Węgrów, Sokołów, Międzyrzec) i największa w gubernii Grodzieńskiej (Goniądz, Knyszyn, Białystok, Bielsk, Siemiatycze, Mielnik, Drohiczyn)⁸.

Jak widać, przyczyną odmiennego postrzegania granic Podlasia były zmiany administracyjne dokonywane na przestrzeni lat, co spowodowało płynność identyfikacyjną regionu w świadomości społecznej.

W *Królestwie Polskim, Opisie ziem zamieszkałych przez Polaków...*, tomie opracowanym między innymi przez Zygmunta Glogera, Podlasie zostało opisane pod kątem geograficzno-terytorialnym następująco:

Podlasie zajmuje obszar, idący między Wyżyną Lubelską, Niziną Poleską, Pojezierzem Polskim i Niziną Mazowiecką.

Jest to kraina nieurodzajna, w wyższych swych częściach pokryta nikłym lasem, w niższych bagnistami pastwiskami; składa się ona z dwóch części: Wyżyny Łukowskiej na południu i Międzyrzecza Bugu i Narwi na północy.

Wyżyna Łukowska, najwyższa część Podlasia, jest pokryta przeważnie osadami diluwialnymi, w niewielu tylko miejscach rzeki przerznięły się do kredy. Wyżyna ta stanowi dział wodny między Bugiem, Wisłą i Wieprzem, stąd też rzeki rozchodzą się na wszystkie strony:

⁷ Z. Gloger, *Geografia historyczna...*, s. 201; por.: tenże, *Opis historyczny Podlasia i ziemi Chełmskiej*, w: *W obronie ziemi*, Warszawa 1918, s. 7.

⁸ Tenże, *Geografia historyczna...*, s. 204, 206.

na południe płynie Tyśmienica do Wieprza, na wschód – Krzna, na północ – Liwiec, obie do Buga, na zachód Świder – do Wisły⁹.

Gloger omawia także ukształtowanie terenu, podając, że południowe Podlasie – od Bugu do Wieprza – miało charakter błotnisty i obfitowało w jeziora. Część torfowa owego regionu położona była od linii jezior do Kolei Warszawsko-Terespolskiej. Łąki natomiast rozciągały się bardziej na północ, w dolinie Liwca, gdzie lokowano młyny, wytwarzano sery oraz hodowano bydło. Na piaszczystych wzniesieniach Podlasia rosły lasy sosnowe, w których warszawiaczy często mieli domy letniskowe, głównie w miejscowościach: Otwock, Miłosna, Nowomińsk, Mrozy, Świder. Wiele gruntów na Podlasiu było nieurodzajnych, dlatego też ludność tego obszaru zajmowała się hodowlą owiec, dzięki której otrzymywano wełnę na sukno i produkowano odzież¹⁰.

Wspomniany na samym początku Podlasiak w publikacji *Janów Biskupi czyli Podlaski* z 1897 roku uwzględnia już obydwie możliwości etymologicznego pochodzenia nazwy „Podlasie”, konstatuje:

Część kraju polskiego, płaszczyna leżąca pomiędzy Litwą, ziemią Lubelską, Mazowszem i Prusami, przetrzęta rzekami Biebrzą, Narwą, Bugiem i Nurcem, mająca liczne bagna, jeziora i w znacznej części grunt piaszczysty, nazywała się od dawna Podlasiem, i nazwę tę wzięła zapewne od swoich lasów wielkich, albo też, że do ziemi Lachów, to jest, do Mazowszan Polaków przylegała. Ztąd ją Rusini Podlaszem, a inni Podlachią nazywali, jak świadczą kroniki. Kromer opisując bieg rzeki Buga, nazywa część województwa Brzeskiego Polesiem, *tractus Polesiens*, a w dziele pod tytułem „Polonia” pisze, że „w skład województwa Lubelskiego wchodzi część Podlasia nieodebrana jeszcze od Litwy. Kraj ten właściwie jest nazywać Polesiem od lasów, niż z ruska Polaszem, niby dla sąsiedztwa z Polską”. Tenże Kromer ze Strykowski dają też samą nazwę Polesia tej części kraju, którą właściwie Podlasiem nazywamy. Pisze Naruszewicz, że Podlasiów imiennie było więcej, Strykowski też Polesie wołyńskie Podlasiem nazywa. Ziemia chełmska stykająca się z Polesiem brzeskiem, miała także swoje Polesie, mianowicie idąc w górę do Chełma ku Ratnowi. Prócz Polesia brzeskiego, chełmskiego i wołyńskiego, miało jeszcze województwo Nowogrodzkie, Litewskie, inne Polesie, sąsiadujące z powiatami Pińskim i Mozyrskim. Innocenty IV Papież w r. 1253 prawo własności do ziemi Podlasia przyznając Bolesławowi, księciu krakowskiemu i Kazimierzowi kujawskiemu, nazywa ją *terra Pollexiae*, o czym i Dominik Szule wspomina. W aktach janowskich Podlasie jako część diecezji łuckiej nazywane jest z łacińska, Subsiltvania, tak też i kronikarze czasami je nazywają¹¹.

Jadwiga Chrzęszczewska-Trzeciakowa w książce *Z biegiem Wisły*, wydanej wraz z Jadwigą Warnkówną w 1901 roku, w następujący sposób opisywała obszar geograficzny regionu:

⁹ *Opis ziem zamieszkałych przez Polaków pod względem geograficznym, etnograficznym, historycznym, artystycznym, przemysłowym, handlowym i statycznym*, t. 2, *Królestwo Polskie*, oprac. Z. Gloger i in., Warszawa 1904 [1905], s. 60; por.: W. Nałkowski, *Opis geograficzny Podlasia i wyżyny Lubelskiej*, w: *W obronie ziemi*, Warszawa 1918, s. 1 i n.

¹⁰ Tamże, s. 60–63.

¹¹ [J. Pruszkowski] P.J.K. Podlasiak, *Janów Biskupi czyli Podlaski. Z dawnych i współczesnych źródeł*, Kraków 1897, s. 1 i n.

Dawne Podlasie graniczyło z Mazowszem, Litwą i Małopolską, a mianowicie z województwem lubelskiem.

Pierwotnie zamieszkane ono było przez Jadźwingów, plemię, należące do szczepu łątyckiego, pokrewne Litwinom. Jadźwingowie często napadali na Polskę i grabieżą swoją dawali się nieraz we znaki. Po zgnębieniu Jadźwingów Polacy, Litwini i Krzyżacy rościli sobie do Podlasia pretensję i stało się ono przyczyną licznych sporów i wojen. Nareszcie r. 1253 papież Innocenty IV-ty przyznał Podlasie (jako ziemię pogańską, którą dowolnie można było rozporządzać) Bolesławowi Wstydliwemu, a ten zaczął tam chrześcijaństwo szerzyć. Później Litwini oderwali część Podlasia i przyłączyli je do księstwa trockiego. Województwo podlaskie ustanowił Zygmunt I-szy Stary¹².

Lubomir Dymśa w 1911 roku tak opisywał terytorium i historię Podlasia i ziemi wchodzących w jego skład:

Podlesie, *vel* Podlasie, w skład którego wchodziły części dzisiejszych guberni Siedleckiej, Grodzieńskiej i Suwalskiej, było w początkach ery historycznej krajem zaludnionym przez Jadźwingów, z którymi wojowali z jednej strony Rusini, książęta grodzieńscy i wołyńscy, a z drugiej strony — Polacy. [...]

Podlasie od r. 1815, t.j. od chwili utworzenia Królestwa Polskiego do obecnej chwili nie przestawało stanowić części integralnej Królestwa.

Z powyższych wiadomości historycznych wynika, że:

- 1) Podlasie nigdy nie było jakąkolwiek częścią terytorium rosyjskiego;
- 2) książęta ruscy, posuwając się w głąb Podlasia, nigdy nie zdołali zawładnąć tą ziemią na czas dłuższy;
- 3) nazywanie Podlasia „własnością z dawien dawna narodu rosyjskiego” jest historycznym fałszem;
- 4) panowanie polityczne nad Podlasiem należało zarówno do Polski jak i do Litwy i od XIX w. [sic] do końca XVI — do Litwy, a następnie do Polski¹³.

W artykule pod tytułem *Podlasie* opublikowanym w 1912 roku na łamach czasopisma „Ziemia” Tadeusz Ignacy Runo tłumaczył proces zmian w postrzeganiu tego regionu, co ukazuje płynność jego granic w świadomości społecznej. Stwierdzał:

Obecnie miano „Podlasia” nadawane bywa guberni siedleckiej, która w rzeczywistości obejmuje tylko skrawek dawnego historycznego Podlasia (dzisiejsze powiaty węgrowski, sokołowski, część siedleckiego i radzyńskiego), składając się nadto z ziemi Stężyckiej (dawny zawiślański aneks województwa sandomierskiego), z ziemi Łukowskiej (dawne województwo lubelskie), wreszcie z części ziemi Czerskiej i ziemi Liwskiej (dawne województwo mazowieckie). Natomiast cząstka dawnego województwa podlaskiego – mianowicie tykocińskie i rajgrodzkie – należy obecnie do guberni łomżyńskiej, cała zaś jego połać północno-wschodnia, która po pokoju tylżyckim 1807 roku utworzyła tak zwany obwód Białostocki, wchodzi obecnie w skład guberni grodzieńskiej i nie bywa już prawie nigdy nazywana Podlasiem. Widzimy więc, że terytorium, mianowane Podlasiem w wieku dziewiętnastym i dwudziestym, nie jest bynajmniej jednoznaczne z częścią Polski mianowaną „Podlasiem” w stuleciu siedemnastym i osiemnastym, to jest z dawnym województwem

¹² J. Chrząszczewska, J. Warnkówna, *Z biegiem Wisły. Obrazki o kraju*, Warszawa 1901, s. 201.

¹³ L. Dymśa, *Sprawa chełmska*, Warszawa 1911, s. 11–13.

podlaskim. Jeżeli się jednak cofniemy jeszcze dalej wstecz, poza Unię Lubelską, to przekonamy się, że w dobie jagiellońskiej termin „Podlasie” nadawano terytorium znacznie rozleglejszemu, bo obejmującemu późniejsze województwa podlaskie i brzeskoliteńskie (obecnie część guberni grodzieńskiej i mińskiej).

Tak wielkie zmiany, jakim ulegało znaczenie terminu „Podlasie”, było prawdopodobnie rezultatem tej okoliczności, że ziemia nazywana Podlasiem nie miała naturalnych granic geograficznych [...] pod względem etnicznym nie było nigdy Podlasie oddzielną w sobie zamkniętą całością. Zarówno więc pod względem fizycznym, jak i etnicznym zlewało się Podlasie zupełnie na północo-zachodzie z Mazowszem, na południo-wschodzie z Rusią¹⁴.

Runo zaznaczał, że uczeni nie byli zgodni co do pochodzenia nazwy „Podlasie”, przywoływał Jabłonowskiego i innych współczesnych mu historyków, jak na przykład Lubawskiego, którzy uważali, że słowo to nie oznacza krainy pod lasami, ale „pod Lachami”, co można rozumieć jako „na polskiej rubieży”. „Podlasze-Podlasie” byłoby zatem nazwą pochodzenia ruskiego, ponieważ pierwotnie była ona używana przez Rusinów poleskich. Następnie Polacy – Mazurzy przejęli ją od nich. Zdaniem Jabłonowskiego wspomniani Polacy posługiwali się wcześniej terminem „ziemia Jaćwieżska”. Nie do końca wiadomo, kiedy nazwa „Podlasie” weszła w użycie. Runo podawał, że w 1182 roku używano jej w kronikach ruskich, w polskich źródłach pojawiła się ona u Kadłubka, który używał słowa „Podlasiacy” (*Pollexiani*) dla oznaczenia Jadźwingów. Runo doszedł do wniosku, że nazwy „Podlasie” i „kraj Jadźwingów” były używane prawie synonimicznie. Uważał także, że po wygranej Mazurów i Rusinów nad Jadźwingami i w konsekwencji ich usunięciu z tego obszaru „Podlasiem” nazwano wschodnią część ich dawnego terytorium, która była we władaniu Rusinów. Natomiast „Części zachodnie dawnej Jaćwieży, a mianowicie pas północny, idący od Goniądza ku południowi przez Narew i Bug, zajęty przez książąt mazowieckich, i pas południowy, zagarnięty przez Małopolan pod nazwą ziemi Łukowskiej, stawszy się czysto laską krainą, nie były już nazywane Podlasiem”¹⁵. Zygmunt Głogier w *Królestwie Polskim...* stwierdzał natomiast, że Podlasie wcale nie było ziemią Jadźwingów. Przechowywali tam tylko swoje łupy, ale nigdy tam nie mieszkali¹⁶.

Runo dowodził, że w 1320 roku książęta litewscy wraz z zachodnią Rusią opanowali Podlasie, dlatego też zajmowało ono obszar od granicy pruskiej do granic ziemi łukowskiej i chełmskiej, na zachodzie łączyło się u ujścia Biebrzy, Nurca i nad brzegiem Liwca, po stronie wschodniej granicę stanowiła puszcza oraz „zalegający wododział dorzecza Narwi, Buga z jednej, a Niemna i Jasiołdy z drugiej strony”¹⁷. Dodawał, że zachodnia granica Podlasia została dookreślona w akcie granicznym z 1358 roku¹⁸.

Za Kazimierza Jagiellończyka Podlasie, ziemia drohicka i brzeska należały do województwa trockiego. W 1520 roku utworzono województwo podlaskie,

¹⁴ T.I. Runo, *Podlasie*, „Ziemia” 1912, nr 38, s. 609 i n.

¹⁵ Tamże, s. 610.

¹⁶ *Opis ziem...*, s. 87.

¹⁷ T.I. Runo, *Podlasie*, „Ziemia” 1912, nr 38, s. 610.

¹⁸ Tamże, s. 610–611.

które w 1566 roku zostało podzielone na dwie części – ziemia drohicka pozostała w województwie podlaskim, a brzeska trafiła do nowo utworzonego województwa brześciańskiego. W 1569 roku województwo podlaskie zostało włączone do Korony, brześciańskie natomiast – do Litwy. W ramach tego pierwszego znajdowały się ziemia drohicka, mielnicka i bialska, stolicami były Brańsk, Bielsk i Suraz¹⁹.

Henryk Wiercieński w publikacji *Ziemia chełmska i Podlasie* najprawdopodobniej z 1919 roku identyfikował region Podlasia z północną częścią Chełmszczyzny:

Część kraju naszego, która w latach ostatnich otrzymała nazwą *Chełmszczyzny*, obejmuje wschodnie powiaty byłych gubernii Lubelskiej i Siedleckiej, mianowicie powiaty: Bialski, Konstantynowski, Radzyński i Włodawski, wchodzące w skład b. gub. Siedleckiej, oraz Biłgorajski, Chełmski, Hrubieszowski i Tomaszowski i wschodnie części powiatów Krasnostawskiego i Zamojskiego b. gub. Lubelskiej.

Wschodnią i północną granicę Chełmszczyzny stanowi koryto rzeki Buga; południową – linia graniczna, oddzielająca Królestwo Polskie od Galicji; zachodnią – rzeka Wieprz, a dalej linia, idąca w tymże kierunku ku północy, trzymając się mniej więcej wschodnich granic powiatów Siedleckiego i Sokołowskiego.

Powierzchnia północnej części tej, tak zwanej „Chełmszczyzny”, właściwie Podlasia, przedstawia się jako płaska równina, pokryta warstwą przeważnie piaszczystej ziemi; posiada ona liczne wody bieżące – rzeki i strumyki, stawy i jeziora. Obfitość łąk wynagradza jej słabsze i mniej urodzajne grunta²⁰.

W podręczniku *Geografia Polski* z 1922 roku Paweł Sosnowski omawiał pochodzenie nazwy „Podlasie”, wywodząc ją, podobnie jak Gloger, od *Lachów*. Geograficznie określał tę ziemię jako teren ulokowany w poprzek pasa Wielkich Dolin, od wybrzeży Biebrzy i Niemna do dolnego Wieprza. Jego zdaniem fakt wyższego położenia nad poziomem morza niż Kotliny Mazowieckiej i Poleskiej sprawiał, że region ten pełnił funkcję progu i był jednocześnie pomostem łączącym wyżyny północne i południowe. Sosnowski dodawał, że dolny Bug dzieli Podlasie na dwie części: północną – białostocką i południową – łukowską²¹.

Cytowany wyżej Wacław Świątkowski w opisie geograficznym regionu stwierdza:

Północne powiaty Lubelskiego, ograniczone dolnym biegiem Bugu i Wisły, przywykliśmy nazywać Podlasiem, jako tereny, należące w znacznej swej części do województwa Podlaskiego, wyciągniętego od jezior Rajrodzkich i Necko po Radzyń i Łuków wzdłuż naszej rubieży wschodniej za Piastów²².

Jak można zauważyć z wyżej przytoczonych wypowiedzi, Podlasie identyfikowano z odmiennym obszarem na przestrzeni lat. Pierwotne Podlasie z okresu przed rozbiorami było terytorialnie większe niż późniejszy obszar, wiązany często tylko z województwem podlaskim, szczególnie po I wojnie światowej. W XIX wieku

¹⁹ T.I. Runo, *Podlasie*, „Ziemia” 1912, nr 39, s. 626.

²⁰ H. Wiercieński, *Ziemia Chełmska i Podlasie. Rys historyczny i obraz stanu dzisiejszego*, Warszawa i in. 1919 (?), s. 1.

²¹ P. Sosnowski, *Geografia Polski*, Lwów–Warszawa 1922, s. 92.

²² W. Świątkowski, *Podlasie...*, s. 7.

region był obszarem płynnym – czasem identyfikowanym z terenem Podlasia „pierwotnego” czy „historycznego”, nawiązującym do tego z okresu I Rzeczypospolitej, czasem tylko z ziemiami przyznanymi Królestwu Polskiemu do rzeki Bug, innym znów razem z regionem zarówno w Królestwie Polskim, jak i w Rosji carskiej, a niekiedy nawet identyfikowanym tylko z miejscowością, w której dany autor bądź jego rodzina mieszkali. To ostatnie powiązanie wychodzi na pierwszy plan w dziennikach Marii z Łubieńskich Górskiej, która pisząc o Podlasiu, ogranicza się do rodzinnych miejscowości Kolano i Geś.

*

Kwestia dookreślenia granic i nazwy Dolnych Łużyc jest mniej skomplikowana niż w przypadku Podlasia. Nazwa „Łużyce” stosowana jest do terenu obejmującego Górne i Dolne Łużyce. Używanie jej do okresu przed 1815 rokiem uważane jest przez badaczy, w tym Jana Śoltę i Hartmuta Zwahra, za błędne, ponieważ już wcześniej obowiązywał podział na dwa margrabstwa czy dwie marchie: Górne Łużyce i Dolne Łużyce²³.

Hermann Adalbert Daniel w podręczniku do geografii *Handbuch der Geographie* z 1868 roku opisywał wielkość oraz położenie Dolnych Łużyc w okręgu Frankfurt nad Odrą, a także ich godło: czerwony byk z białym brzuchem na srebrnym tle. Analizując historię regionu, dodawał, że przechodził on z władania saksońskiego do pruskiego i na odwrót. Po kongresie wiedeńskim znalazł się w obrębie Prus w prowincji brandenburskiej i dzielił się na następujące okręgi: Cottbus, Luckau, Guben, Lübben, Calau, Spremberg²⁴.

Rudolf Virchow w artykule *Der Spreewald und die Lausitz* z 1880 roku stwierdzał, że: „Łużyce w sensie historycznym rozciągały się od Łaby do Nysy, częściowo do Odry, od obszaru wyżynnego do okolic Berlina, do dawnego zagłębia Sprewy”²⁵.

Ewald Müller w publikacji *Das Wendentum in der Niederlausitz* z 1894 roku podkreślał, że w starych niemieckich źródłach region ten nazywano *Wineda-Land*, co oznacza *Wendenland*, „kraj *Wenden*”, czyli „kraj Słowian”, ponieważ w dawnych czasach Niemcy nazywali Słowian nie tylko *Slaven*, ale i *Wenden*. Najczęściej jednak

²³ J. Śolta, H. Zwahr, *Geschichte der Sorben...*, s. 59.

²⁴ H.A. Daniel, *Handbuch der Geographie*, Leipzig 1868, s. 451–452. Informacje na temat poszczególnych miejscowości zob.: J.A. Demian, *Handbuch der neuesten...*, s. 276–285. Georg von Below i Friedrich Meinecke w podręczniku do geografii pisali o podziale Dolnych Łużyc na pięć okręgów: Luckau, z głównym miastem Luckau, władze mieściły się w Dobrilugk i Dreźnie, zawierał 4 miasta i 62 dobra ziemskie; Guben: miasto okręgowe Gubin, Neuzelle z 37 wsiami, wieś Joannitów oraz ich dobra i 5 własności ziemskich stanowych – Forst, Pforthen, Torau i Triebel, Amtitz oraz 55 dóbr rycerskich; Lübben: główne miasto Lubin i 24 wsie, Friedland należał do Joannitów, własności stanowe Lieberose, Straupitz, Leuthen oraz 12 dóbr; Calau: główne miasto Kalawa, własności stanowe Lübbenau, 24 wsie, 69 własności rycerskich; Spremberg, główne miasto Spremberg i wiele wsi. Zob.: G. von Below, F. Meinecke, *Handbuch der Mittelalterlichen und neueren Geschichte*, München–Berlin 1904, s. 595.

²⁵ R. Virchow, *Der Spreewald und die Lausitz*, „Zeitschrift für Ethnologie” 1880, t. 12, s. 225. Tekst oryginału: „[...] die Lausitz in historischem Sinne von der Elbe bis zur Neisse und zum Theil bis zur Oder, vom Mittelgebirge bis nahe an Berlin, bis zu dem alten Spreegau, rechnet [...]”.

w źródłach pojawiają się nazwy *Lusatia*, *Lausatia* wywodzone od słowa *Luža* oznaczającego bagno, kałużę. Jak jednak zaznaczył, „stare historyczne określenie Lusici, Lusiscin albo Lusicz dotyczyło do XV wieku wyłącznie obszaru Dolnych Łużyc”²⁶.

Bogumił Śwjela w książce *Das Wendentum in der Niederlausitz und im Spreewald* z 1929 roku stwierdza, że historyczne tereny, na których mieszkali Serbowie, rozciągały się od rzeki Bóbr na wschodzie, w kierunku południowym przez Góry Łużyckie do Czech, na północy sięgały Frankfurtu nad Odrą, od którego granica biegła przez miejscowość Beskow, północne obrzeża okręgu Luckau, następnie przez Anhalt do Halle. Na zachodzie nie było konkretnej granicy, spotykano osady nad Menem w Hesji i najprawdopodobniej nawet w północnej części Wirtembergii. Zaznaczył jednak, że współczesne tereny serbskie pod kątem językowym położone są w Dolnych Łużycach w okręgu Chociebuż, Kalawa, Spremberg i Gubin²⁷. Rudolf Lehmann, badacz historii Łużyc żyjący w XX wieku podkreślał, że: „[...] Dolne Łużyce jako obszar położone są po obydwu stronach środkowej Sprewy i dolnej Nysy, rozciągają się od Czarnej Elstery i Dahme na zachodzie do rzek Odry i Bóbr na wschodzie”²⁸.

Tereny te były zamieszkane w głównej mierze przez ludność słowiańską – Serbów, którzy osiedlili się tam w okolicach VI, VII wieku n.e. W odniesieniu do pochodzenia nazwy Serbów Ewald Müller stwierdzał, że powinna ona wywodzić się od słowa *serp* – sierp, co miałyby się wiązać z ich rolniczym trybem życia i pracy. Jednak słowo *serp* oznacza także miecz, stąd wniosek, że mieszkańcy tych terenów „czcili szablę”. Müller wywodził więc nazwę od „czcicieli szabli”, czyli osób cechujących się walecznym charakterem²⁹. Śwjela podkreślał, że mieszkańcy Łużyc nazywają się w swoim języku „Serby”. W średniowieczu używano łacińskiej formy *sorabicus*, z czego powstała niemiecka nazwa *Sorben*, *sorbisch* – Serbowie, serbski (Serbowie łużyccy). Język serbski (łużycki) należący do zachodniosłowiańskiej grupy języków w XII wieku podzielił się na dwa dialekty – górnołużycki i dolnołużycki. Oddzielała je granica polityczna między Górnymi i Dolnymi Łużycami. Mówi się, że język dolnołużycki wykazuje podobieństwo z językiem polskim, natomiast górnołużycki z językiem czeskim³⁰. Ponieważ w języku niemieckim funkcjonowała też inna nazwa Słowian – *Wenden*, to język serbołużycki, głównie dolnołużycki określano również słowem *Wendisch*.

Wilhelm Riehl i I. Scheu w publikacji *Berlin und Mark Brandenburg mit dem Markgrafthum Nieder-Lausitz* z 1861 roku dowodzą, że około VI wieku na terenach

²⁶ E. Müller, *Das Wendentum...*, s. 4. Tekst oryginału: „Die alte historische Bezeichnung Lusici, Lusiscin oder Lusicz galt bis in das 15. Jahrhundert hinein lediglich für die Niederlausitz”.

²⁷ B. Śwjela, *Das Wendentum in der Niederlausitz und im Spreewald*, Bautzen 1929, s. 6.

²⁸ R. Lehmann, *Geschichte der...*, t. 2, s. 1. Rudolf Lehmann to jeden z badaczy Łużyc, jednakże okres, w którym żył, lata 1914–1983, jest późniejszy niż omawiany w niniejszej publikacji, dlatego nie jest on zaliczany do głównych kreatorów wizerunku regionu Dolnych Łużyc. Tekst książki jest jednak uzupełniany informacjami zawartymi w jego publikacjach. Tekst oryginału: „[...] stellt sich uns die Niederlausitz als die Landschaft zu beiden Seiten der mittleren Spree und der unteren Neisse dar, von der Schwarzen Elster und Dahme im Westen bis zur Oder und zum Bober im Osten”.

²⁹ E. Müller, *Das Wendentum...*, s. 4.

³⁰ B. Śwjela, *Das Wendentum...*, s. 5 i n.

Łużyc pojawili się Słowianie, zwani *Wenden* lub *Wilzen*³¹. Plemiona słowiańskie walczyły z germańskimi. W Łużycach Słowianie zbuntowali się i zorganizowali powstanie, które wspierał polski władca Mieszko I³². Walki trwały przez wieki, a teren Dolnych Łużyc przechodził pod władanie różnych stron: Saksonii, Prus, Czech, a po 1815 roku stał się częścią prowincji brandenburskiej w Prusach. Autorzy wywodzili nazwę *Wenden*, *Winden* od wody – oznaczać miała mieszkańców terenów bagiennych, wodnych. Najstarsza nazwa określająca mieszkańców Łużyc to *Serben*. Od niej powstały kolejne formy – w Górnych Łużycach *Serben*, *Soraben* i *Sorben*, natomiast w dolnołużyckim obszarze *Sersken*. Ludność ta zajmowała teren: „od 50°59' do 51°58' na północ i od 31°24' do 32°37' na wschód od Ferro, rozciągając się 15 mil z południa na północ i 11 mil ze wschodu na zachód”³³. Od 1816 roku Dolne Łużyce dzieliły się na siedem okręgów, mianowicie: Cottbus, Guben, Sorau, Spremberg, Lübben, Calau i Luckau³⁴. Rudolf Lehmann wymienia ich osiem: Luckau, Calau, Spremberg, Cottbus, Lübben, Guben, Sorau i Crossen (Krosno Odrzańskie)³⁵.

Friedrich Wertsch w *Chronik von Spremberg in Verbindung mit einem Abriss der Geschichte der Niederlausitz* wywodził nazwę „Słowianie” od wyrazu „słowo”. Miała ona znaczyć wzajemne porozumienie między ludźmi, w przeciwieństwie do tłumaczenia słowa „Niemcy” od „niemych”, których się nie rozumie. Łużyczanie nazywali siebie *Serb* – Serbami, czyli ludem, ludźmi, z czego wywiedziono niemieckie *Serben*, *Sorben*. *Winida* równe *Winden* czy *Wenden* używano na określenie Słowian w języku starogermańskim. Religią Słowian były dobroczynne i niszczące siły natury, a dwoma głównymi bóstwami byli Bjelebog i Tschernebog – biały i czarny bóg³⁶.

Hermann Standke w publikacji *Heimatkunde der Niederlausitz für Schule und Haus* z 1923 roku wywodzi nazwę „Słowianie” (*Slawe*, *Slowath*) od wyrazów „słowo” lub „sława”, *Sorben*, *Serben* zaś od *serp* czyli sierp lub miecz. Słowo *Wenden*, jak twierdził, określać miało ludzi niebiałych, ciemnych. Dodawał, że Serbowie dzielili swój obszar na okręgi – *Lusici*, co dało nazwę „Łużyce”. W historycznych pismach, które przywoływał, Serbołużyczanie ukazani byli jako mniejsi od Germanów – Standke zaliczał tych pierwszych do grupy okrągłogłowych, a Germanów – do podłużnogłowych³⁷.

Warte przywołania jest tłumaczenie pochodzenia nazwy *Wenden* stworzone przez Heinricha Immischa, wprawdzie związanego z Górnymi Łużycami, który jednak w swojej publikacji z 1884 roku wypowiadał się ogólnie na temat całych Łużyc. Doszedł on do wniosku, że był to lud, o którym wspominali już Herodot – *Veneti*, a następnie Pliniusz – *Venedi*, stąd ich nazwa w języku niemieckim – *Winden*, *Wenden*.

³¹ W.F. Riehl, I. Scheu, *Berlin und die Mark...*, s. 2.

³² Tamże, s. 4.

³³ Tamże, s. 547. Tekst oryginału: „von 50°59' bis 51°58' n. Br. U. von 31°24' bis 32°37' ö. 8. von Ferro reicht, somit erstreckt sich gegen 15 Mi. Von S. nach N. und über 11 Mi. weit von O. nach W.”.

³⁴ Tamże, s. 547.

³⁵ R. Lehmann, *Geschichte der...*, s. 1.

³⁶ F. Wersch, *Chronik von Spremberg in Verbindung mit einem Abriss der Geschichte der Niederlausitz*, Spremberg 1893, s. 4 i n.

³⁷ H. Standke, *Heimatkunde der Niederlausitz für Schule und Haus. Mit besonderer Berücksichtigung von Forst und Umgebung*, Sorau 1923, s. 147 i n.